

Sted, landskab, rum

Interessen for steder er en del af den såkaldte rumlige vending. Ikke fordi stedet er en rumlig kategori, stedet må anskues i tid lige så meget som i rum, men fordi interessen for steder handler om hvad vores omgivelser betyder for os. Den rumlige vending er ikke en vending bort fra tiden, men et skift i fokus fra historiske og psykologiske forklaringsmodeller til geografiske, sociologiske og fænomenologiske, og den er en reaktion imod den solipsisme som den foregående vending, den sproglige, ind imellem endte i. Alle disse delinteresser inden for den rumlige vending kan mødes omkring emnet sted. Som stedteorien har udviklet sig kan man udskille tre momenter: et fænomenologisk der har kroppens møde med landskabet som sit udgangspunkt, et sociologisk som ikke mindst handler om globaliseringens virkninger, og på det seneste også et kartografisk som gentænker sted og repræsentation.¹ Her vil jeg fortrinsvis diskutere det fænomenologiske moment, som er det ældste og indtil nu mest indflydelsesrige, ud fra læsninger af tre kortprosastykker fra Louis Jensens *Den øverste længsel* fra 1994. De litterære tekster skulle gerne virke som en udfordring og en anskuelliggørelse af de teorier om stedet de sættes i forbindelse med.

Udsigt til et landskab

Han løber henover pladsen, ind i huset og op ad den brede trappe. Da han standser op på den indre balkon lægger han undersøgende hånden ned på stenbalustraden. Netop det, at den er den samme hver gang gør ham godt. Og da han igen føler stenen under hånden tænker han, at det er derfor han kommer tilbage hver dag. Ikke for det andet, som han ellers angiver som grund over for sig selv: udsigten over de store, lysende tomter og lyset der falder i støvede kaskader fra det gennembrudte tag, men for stenbalustradens uforanderlighed.

Teksten har den for stedet centrale titel ”Tid”. Jeg forestiller mig den indre balkon som en svalegang der vender ud imod et landskab. Den må være på den anden side af huset, den der vender væk fra pladsen. Hustaget rækker ud over svalegangen,

det er derfor lyset kan falde som fin regn foran personen der hviler sine hænder på stenbalustraden med dens række af søjler. Han har opstigningen og huset bag sig, udsigten foran sig. Teksten beskriver et ubrudt forløb fra erfaring til erkendelse, og den er bygget op omkring en række modsætninger mellem inde og ude, oppe og nede, bevægelse og stilstand og så mellem her og der, nærmere bestemt mellem stenbalustraden og udsigten. Den sidste modsætning får ham til at indse at hans gentagne besøg ikke skyldes udsigten, men stedet hvor han står, at det er hér og ikke dér det hele drejer sig om.

Hér er kendetegnet af en krop som rører ved, udforsker og hviler på den uforanderlige stenbalustrade, af stilstand, tyngde og berøring. Dér er udsigten til det store, åbne, tømte og overeksponerede rum i hvis forgrund lyset falder som støv i kaskader gennem det forfaldne tag. Dér er ikke krop, men tomhed, ikke hvile, men bevægelse, ikke uforanderlighed, men forgængelighed, ikke nærhed, men fjernhed, ikke beskyttelse, men udsathed, ikke tyngde, men lethed; synssansen, ikke følesansen, dominerer. En udsigt er noget vi gerne nyder, og et landskab hører hjemme i æstetikken. Det mærkes i kompositionen med det faldende lys i forgrunden og tomten i baggrunden, i lysets spil i noget så poetisk som kaskader og den ligeså poetiske sammenblanding af vand og luft, i det pittoreske forfald der klæber til tomten og det gennembrudte tag, og ikke mindst ses det af personens overraskelse over at det faktisk ikke er det han er kommet for.

Landskabet er en moderne æstetisk kategori skriver filosofen Joachim Ritter i artiklen "Landskab". Det opstod først i det øjeblik mennesket ikke længere betragtede naturen som en trussel eller som noget nyttigt, men i stedet hævdede sig over det (ofte i bogstavelig forstand), lagde en distance til det og gjorde det til genstand for en nydende betragtning, så på det som et kunstværk. Som en reaktion på den tidlige naturvidenskabs dissektion af naturen, opstod landskabet som en indlevelse i en natur der opfattedes som en organisk og spirituel helhed. Det paradoksale ved landskabsbetragtningen er ifølge Ritter at dette forsøg på at generobre naturen for følelsen, kun kunne ske ved at lægge en distance til den: landskabsbetragterens æstetiske distance. At betragte et landskab er en form for indlevelse, men indlevelsen sker på baggrund af et brud med naturen hvor mennesket gør sig til betragter. I stedet for at gøre naturen til genstand for videnskabelig analyse, gør vi den til genstand for æstetisk nydelse – genstand er den i alle tilfælde. Ethvert landskab har denne iboende dobbelthed af indlevelse og distance, identifikation og beherskelse.

Kunsthistorikeren W. J. T. Mitchell betoner i artiklen "Imperial Landscape" elementet af beherskelse. Landskabet er en særlig beskæring af virkeligheden og som sådan en fortolkning af den, et verdensbillede, og derfor altid ideologisk.

Landskaber er aldrig uskyldige afbildninger af den uspolerede natur, men en manipulation af den. Landskabsmaleriet har lært os at se på en bestemt måde, en måde hvor vi står uden for og suverænt bedømmer det vi ser. Det er et herskende blik, skriver Mitchell. Det æstetiske er også politisk. Jean-François Lyotard stiller i artiklen ”Scapeland” skarpt på paradokset af indlevelse og distance. Landskabet er en foruroligende erfaring af at være uden for naturens orden, ikke at kunne dvæle i meningsfulde sammenhænge. For Lyotard er den der ser, ikke en der udøver magt, men tværtimod en prisgivet. Landskabets blotte eksistens – foran os, væk fra os, under os – vidner om en natur vi ikke er en del af. Lyotard insisterer på denne forskel og på at den er produktiv. Landskabets fascination beror på at vi som landskabsbetragtere er udsatte mellem indlevelse og distance.

Personen i teksten opdager til sin overraskelse at han ikke hører til landskabsbetragterne. Det er ikke det landskab han ser på, men stedet han står på som er hans egentlige mål, hvilepunktet, årsagen til at han vender tilbage til netop dette sted. Landskabet der ligger foran ham, mister realitet i forhold til stedet hvor han står. Det ses ved at landskabet er poetisk, nærmere bestemt pittoresk, og det ses ved at landskabssiden af de modsætninger jeg lige remsede op, hælder imod det distante og forsvindende. Personen er som forankret, han er ikke længere beskuer, men beboer, og udsigten er blevet til en indsigt i hvad han kom efter, i hvad han er der for. Det er vel at mærke ikke en indsigt som kommer af beskuelseren. Det er ikke, som i forestillingen om et klassisk lyrisk digt, sådan at personen spejler sig i landskabet og forstår sig selv. Landskabet forbliver fremmed og lettere uvedkommende. Det er stedet hvor han står som sender en indsigt op igennem ham, en indsigt som kommer fra sansningen af stenen, fra balustraden og hånden, fra tingene og kroppen, og fra deres modsætning derude.

Sted frem for landskab

Modsætningen mellem her og der er en modsætning mellem landskab og sted. Landskabet er indlevelse, men også distance, beherskelse og indramning, stedet er noget man befinder sig midt i, og som man ikke nødvendigvis behersker. Man står ikke over for noget, man er omgivet af noget. Geografen Tim Cresswell skriver i *Place*: ”Landskab er i den grad en visuel forestilling. I de fleste definitioner af landskab er betragteren uden for det. Det er den vigtigste måde hvorpå det adskiller sig fra sted. Steder er i høj grad ting man er indeni” (Cresswell 2004: 10). Ifølge Cresswell skal der tre ting til for at noget kan blive til et sted. For det første en placering, for det andet en fysisk form. Det giver tilsammen hvad jeg vil kalde en lokalitet. Det der gør en lokalitet til et sted, er imidlertid et tredje element som

Cresswell kalder fornemmelsen for stedet. Stedet bliver først til sted i det øjeblik vi forbinder det med betydning, det øjeblik vores tanker om stedet indgår forbindelser med vores sansninger på lokaliteten.

For filosoffen og fænomenologen Edward S. Casey bliver stedet til imellem den ring af syns- og lydindtryk som man orienterer sig efter, og så den krop som findes i centrum for disse orienteringer. "Sted er hvad der finder sted imellem krop og landskab" skriver han i *Getting Back Into Place*, de er stedets "epicentre" (Casey 1993: 29). Nogen må træde i forhold til en lokalitet for at der kan opstå et sted. Vi træder fundamentalt i forhold til stedet med vores krop. Vi befinder os altid på et sted med vores krop, dette sted formes i mødet mellem vores krop og landskabet, og samtidig formes vi af stedet: "*intet sted uden selv; og intet selv uden sted*", skriver han i artiklen "Body, Self, Landscape" (Casey 2001: 406). Identitet handler nemlig ikke kun om selvbevidsthed, skriver Casey, men i høj grad også om omverdensbevidsthed, og denne omverdensbevidsthed går igennem kroppen der på en gang er en del af selvet og en ting i landskabet. Selv og sted er med Caseys uoversættelige udtryk "fleshed out" (Casey 2001: 417) af kroppen og landskabet: "nedad ind i kroppen" og "udad ind i landskabet" (Casey 2001: 417).

I Louis Jensens tekst findes der en krydsning af en bevægelse der går nedad igennem kroppen til stenen og en der går udad fra kroppen til landskabet. I tekstens første halvdel bevæger personen sig op til udsigtspunktet, i den anden beskrives det landskab han kigger ud over. Men hvor den vertikale forbindelse, der forbinder selvet med stedet gennem kroppen, er stærk, så virker den horisontale forbindelse mellem kroppen og landskab langt svagere. Kroppens rolle betones ved hjælp af de rumlige orienteringer i oppe og nede, ude og inde, bevægelse og stilstand og her og der. Og den forstærkes af berøringen af stenen "under hånden" der nærmest fæstner ham til stedet, idet den går igennem kroppen for at blive til en erkendelse. Noget finder sted. Stedet er nok så meget en begivenhed som det er en tilstand. Stedet opstår ifølge Martin Heidegger og foredraget "Bauen Wohnen Denken", i kraft af et menneskeligt indgreb, bygningsværker fx, men også tanker, eller med et andet af de sene foredrag, "... Dichterisch wohnet der Mensch ...", poesien er en slags indgreb.

En sansning bliver til en indsigt, og personen i teksten synes at finde sin bestemmelse, at forstå hvorfor han er der. Han finder sig selv ved at finde sig selv stående dér. Casey, der overtager Heideggers forestilling om stedet som en begivenhed, mener at stedet former selvet via gentagne handlinger, og i Louis Jensens tekst er det da også gentagelsen, det at balustraden "er den samme hver gang", det at "han igen føler stenene under hånden" som gør ham godt, og får ham til at indse hvorfor han er der. Landskabet derimod er ikke i nogen synderlig grad med til at

give stedet kød. Det forbliver pittoresk, poetiseret, lettere ukonkret. Det gør landskabet fordi det i Louis Jensens tekst er et æstetisk landskab. Når Casey skriver at stedet opstår mellem kroppen og landskabet, mener han ikke et æstetisk landskab, men et geografisk landskab, sådan et man kan gå ud i. *Ordbog over det Danske Sprog* bekræfter at der er to slags landskab: ”*egn, landstrækning, betragtet m. b. t. beliggenhed, naturforhold olgn.; ogs. om gengivelse (maleri osv.) af en saadan.*”

I *A Phenomenology of Landscape* betragter Christopher Tilley det geografiske landskab som et netværk af steder, og han taler om en fornemmelse for landskab som er en slags udvidet fornemmelse for sted. Arkæologen Tilleys fornemmelse for landskabet er historisk og kulturel; vores brug af landskabet er aftegnet i det, det består af lag på lag af kollektiv erindring. Dette perspektiv er svagt i Louis Jensens tekst. Man aner en sydeuropæisk arkitektur med dertil hørende kulturelle overlejringer, men stedet har ikke mange specifikationer, det kan placeres mange steder og til mange tider. Det uhistoriske ved teksten er i lighed med dets æstetiske landskab og svage horisontalitet med til at understrege kroppens møde med lokaliteten som det afgørende for den steds erfaring den beskriver. Her deler Jensens tekst tilbøjelighed med Caseys definition af stedet. Casey er ikke historisk eller kulturelt orienteret, men understreger ikke desto mindre i *Getting Back Into Place* at både krop og landskab er ”gennemtrængt af kulturelle bestemmelser” (Casey 1993: 30), kroppen af gentagne bevægelser gennem topografien og arkitekturen og af de sociale rutiner der følger med, landskabet af bygninger og brug. Lige såvel som kulturen altid finder sted på et sted, er stedet altid allerede kulturelt. Kultur er ”stedernes tredje dimension”, skriver han (Casey 1993: 32). Stedet opstår altså nærmere bestemt mellem krop, landskab og kultur.

Louis Jensens tekst går let hen over den historiske tid, til gengæld er der andre tider på spil, nok til at berettige tekstens titel. Teksten skildrer en pludselig indsigt, en forundring. Forundringen nagler et øjeblik personen til stedet og sætter ham uden for den kronologiske tid. Forundringen er imidlertid omgivet af kroppens glidende bevægelse op imod balkonen og af øjets panorerende bevægelse ud over landskabet. Sammen med den store variation i præpositionerne og de forholdsvis korte sætninger der hele tiden sætter i gang og gør holdt, skabes et flux af tid og bevægelse omkring øjeblikket. Men forundringens øjeblikkelige tid og så bevægelsens fluktuerende tid kan ikke gøre det. Der er også forfaldende tid som den ses i lysets faldende bevægelse gennem det ramponerede tag med den pr. definition forladte tomt i baggrunden. Det er det John Ruskin kaldte det pittoreske og forstod som tilfældets deformerende arbejde med tingene i retning af det sublime, endnu et træk der bekræfter det epifaniske ved tekstens sted. Og så er der gentagelsens tid, det at han kommer tilbage til dette sted igen og igen. Gentagelsens tid er også

erindringens og genkendelsens tid.

Så stedets tid er kompleks. Det bliver tydeligt at tekstens sted i lige så høj grad er et tidsligt fænomen som et rumligt. Stedets forundring banker os ikke slet og ret ud af tiden, den kan heller ikke isoleres som en særlig slags tid som vi kan kalde øjeblikket eller varen, stedet virker snarere, og igen med Casey (fx i hans tætte redegørelse for stedet i ”Hvordan man kommer fra rummet til stedet på ganske kort tid”) som noget der samler tid og rum. Her følger Casey igen Heidegger og hans polemiske omvendning af forholdet mellem sted og rum i ”Bauen Wohnen Denken”: Stedet er der først i og med det menneskelige indgreb på lokaliteten. Stedet samler tid og rum og åbner samtidig udad imod rummet. Tiderne har jeg nævnt, rummene er pladsens på en gang åbne og lukkede, ydre rum, husets lukkede, indre, men rummelige rum. Der er den brede trappe, balkonens perfekte rumlighed mellem indre og ydre, lukket og åbent, der er taget der rækker ud over, og der balustradens søjler der på en gang åbner og lukker, og endelig er det udsigtens helt åbne, ydre rum. Stedet er en resonans af tider og rum, men fordi disse resonanser forbliver ukonkrete og stedet svært lokaliserbart, fordi stedets mening er kropslig og øjeblikkelig, og ikke fyldes med fx fortællinger, erindringer og drømme (for at bruge Michel de Certeaus tredeling fra *L'invention du quotidien* af hvad han kalder vores betegnende praksis), er det først og fremmest en epifanisk tekst. Den beskriver en overskridelse af sædvanens kategorier via stedet, de tilstande filosofen John Sallis opsøger i *Topographies*.

Landskabet der bliver til et sted

Den foregående tekst hed ”Tid” selvom den handlede om stedet. Det gjorde den fordi stedet viste sig at være et sted for tidslige erfaringer i lige så høj grad som for rumlige. Den følgende tekst fra samme bog hedder ”Stedet” skønt den taler om et landskab:

Der findes strukturer i landskabet, fastholdt på et fotografi eller i en tekst, strukturer som det er åbenlyst, at man skal bevæge sig ind i. For bevægelsen og det mærke strukturen afsætter, når man står inde i den, er en opfyldelse.

Om personen i den første tekst kan man sige at han bevægede sig ind i et landskab, blot skal landskab så forstås som hele teksten, ikke kun som udsigten. Balustraden, hele fordelingen af udenfor og indenfor, oppe og nede og her og der kan opfattes som en struktur han bevægede sig ind i, og som, da han først stod inde i den, opfyldte ham. Læst sådan handler både den første og den anden tekst om stedet

som opfyldelse og forundring. Den anden tekst lægger imidlertid vægten på andre ting. Den kan læses som en kritisk kommentar til den første. Landskabet er nemlig ikke længere en udsigt der er slået op foran én, men noget man bevæger sig ind i, og som man er omgivet af. Teksten beskriver hvordan et landskab bliver til et sted. Man kan sige at teksten undersøger overgangen imellem landskab og sted, to kategorier som var skarpt adskilte i den første tekst.

Teksten beskriver også landskabet som noget der ikke bare er der, men som noget repræsenteret og abstrakt. Hvor den første tekst beskrev erfaringen af at være til stede, af at noget fandt sted som noget relativt umedieret, og som noget der næsten undgik bevidstheden, så tilføjer den anden tekst to nye niveauer: Først er der landskabet, så er der landskabets struktur (abstraktionen), og så er der afbildningen af landskabet, fotografiet og teksten (repræsentationen). Afbildningen lader visse strukturer komme til syne, strukturer vi måske ikke havde fået øje på hvis det ikke havde været for fotografiet og teksten. Det er disse givne strukturer man, ifølge teksten, af indlysende årsager skal bevæge sig ind i hvis man vil møde stedet. En fortolkning har altid allerede fundet sted, der findes intet sted forud for denne fortolkning.

Fortolkning eller forestilling. Man kigger på et fotografi eller man læser en tekst, og så forestiller man sig hvordan det vil være at være der. Noget ved kunstværket vækker ens fantasi og trækker én ind, ikke ind i selve landskabet, men ind i dets strukturer. Via repræsentationerne bemærker man visse træk ved landskabet, kombinerer dets elementer i meningsfulde mønstre. Man skaber en fornemmelse for stedet via udvalgte repræsentationer af stedet. Men teksten handler ikke bare om hvordan man forestiller sig stedet via et kunstværk. Den beskriver betingelserne for et hvilket som helst møde med stedet. Vi bevæger os aldrig ind på et sted uden en forestilling om det, en forestilling som altid vil være selektiv. (Certeau har beskrevet det som en fortætnings og forskydningens retorik.) Hvis det ikke var sådan, ville lokaliteten ikke give mening for os. Det er kun fordi vi møder den ved hjælp af disse forestillinger at den bliver til et sted.

Teksten beskriver stedets forjættelse, drømmen om at forvandle landskabet til et sted. Vores drøm om stedet handler om at falde ind i landskabet og dermed ophæve det skel mellem her og der som landskabet er funderet på. Men teksten beskriver også betingelserne for dette møde ved at fremhæve fotografiets og tekstens, billedet og sprogets, betydning og dermed sætte spørgsmålstegn ved den foregående teksts nærmest ubesmittede kropslige møde med stedet.

Stedet set fra rummet

Den tredje og sidste tekst som jeg vil læse fra Louis Jensens *Den øverste længsel*, hedder ”Knapæsken”. Fortælleren husker tilbage på da han var dreng og legede med sin mors knapæske. Her er et uddrag. Det er knapperne han taler om:

Jeg kunne godt lide lydene, når de stødte sammen. Og lyssplinterne der opstod på deres kanter og buer. Jeg var to steder på en gang: foran knapæsken, og inde i lydene og lyset, der kom fra knapperens sammenstød og fra deres kanter. Lydene og lyset skabte en bred flade i stuens luft, som jeg kunne bevæge mig på. Fra luften gik vejen videre, og jo længere jeg sad foran knapæsken, jo længere gik jeg ud ad den mærkelige vej, der startede i stuens luft. Men jeg var altid og på samme tid, begge steder, indtil en pludselig lyd fra gaden eller fra lejligheden opløste lysets og lydenes fortryllelse og deres vej i luften. At lyset virkelig betød så meget, begyndte jeg først langt senere at tænke over.

”Knapæsken” beskriver en forvandling af et erindret sted, stuen i barndomshjemmet, til et sanset drømmerum skabt af lyd og lys, et rum man kan bevæge sig ind i, imens man samtidig befinder sig uden for det. Det hele fordobles af at den erindrende fortæller bevæger sig ind og ud af drengens i forvejen dobbelte verden. Iagttagelsen kaster lys tilbage på de to foregående tekster. Dels til den dobbelte verden af afbildning og bevægelse, landskab og sted i den anden tekst, dels til blikket på hånden i den første: Det er som ser han ned på den som fra en anden verden, og det er som om fortælleren, med en tilsvarende distance, ser ned på personen der ser ned på sin hånd. Man er derinde, på stedet, men man er samtidig udenfor hvor man betragter sin selv som en del af, ja af hvad? I dette tilfælde er rummet det bedste ord. Drengens indre verden er så uendelig, fantastisk og abstrakt, også selvom den er klart sanset, at det konkrete som vi helst vil forbinde med stedet, er borte. Et sted lavet af lys og lyd er for vores almindelige sprogforførmelse ikke et sted, det er heller ikke et landskab, det er et rum. Så ordet rum må bruges i to betydninger. Dels som en overkategori, om forskellige rumlige erfaringer, dels som en særlig rumlig erfaring på linje med sted og landskab.

Rummet kan vi med den klassiske filosofi fra Descartes og Kant tænke os som en tredimensionel udstrækning omkring os, som en beholder eller som et system af koordinater hvor hvert punkt har samme værdi. Sådant et rum er kvantitativt. Det kvalitative rum, eller rummet som erfaring på lige fod med sted og landskab, angår derimod det der fortaber sig udad på den anden side af horisonten eller indad i kroppen og bevidstheden. Det kan være en erfaring af uendelighed og tomhed, af det opløste og det fantastiske, en svimlen i drøm, fiktion eller tanke. Rum er det grænseløse sted. Rum er stedets overskridelse og implosion. Behovet

for ordet rum til at beskrive hvad der foregår i teksten, peger på at et sted er noget forholdsvis konkret og relativt afgrænset, og at det består af forskellige mere eller mindre dominerende meningsfulde sansbare elementer.

Med sine fordoblede bevidstheder peger teksten på et brud i det moderne imellem erfaringens sted og placeringens rum, den Svend Erik Larsen diskuterer i sin artikel i denne bog. Maurice Blanchot skriver om Juri Gagarin, den første mand i rummet, at han havde ”befriet sig fra stedet”, og at han var en ”mand uden horisont”. Med Gagarins rumvandring opstod der en ”sprække” til et ”tomrum”, til verdensrummets store intet, som for altid vil ændre vores fornemmelse for stedet, profeterer han i den lille artikel ”La Conquista dello Spazio”. ”Mennesket ønsker ikke at forlade sit sted”, skriver Blanchot, men det er han tvunget til fordi verden ikke længere ses indefra stedet, men nu også fra en bevægelig position udefra. Verdensrummets store intet er én gang for alle installeret som det Michel Foucault i ”Andre rum” kalder en heterotopi, midt i det stedbundne menneskevæsens verden. Stedsfænomenologien som den ytrer sig hos grundlæggerne Martin Heidegger og Gaston Bachelard såvel som hos Casey og andre Heidegger-inspirerede stedsforskere som Christian Nordberg-Schultz og Jeff Malpass, har svært ved at håndtere sådan en diskontinuitet fordi den er tilbøjelig til at tænke overgangene fra erfaring til erkendelse som en kontinuitet. Med Gagarin sker der et afgørende mentalhistorisk ryk i globaliseringen fordi kloden nu må betragtes som ét sted. Stedet lader sig ikke kun forstå indefra som noget der emanerer fra kroppen, som i den første teksts ubrudte forløb fra erfaring til erkendelse, blikket på stedet udefra og i bevægelse er installeret en gang for alle.

At tænke trekantet

I indledningen til andenudgaven af J. W. T. Mitchells antologi *Landscape and Power* forlader Mitchell interessen for magt til fordel for en bredere interesse for landskabet som han nu forstår i forhold til sted og rum. Det er en pointe hos ham at forstå det ene begreb som har hans særlige interesse, i forhold til de to andre. I den forbindelse henviser han til den franske sociolog Henri Lefebvres afhandling *La production de l'espace*. For Lefebvre er ethvert rum socialt; det er skabt af mennesker og under konstant udformning af historien. Lefebvre forstår rum ud fra triaden, rumlig praksis, repræsentationer af rum og repræsentationens rum, eller perciperet, begrebsligt og levet rum. Rumlig praksis eller perciperet rum er de daglige rutiners rum, handlingens og sansningens rum, det inkluderer også det jeg har kaldt lokaliteten. Erfaringen af stedet i den første tekst af Louis Jensen går i høj grad for sig i dette rum af bevægelser, sansninger og indtryk. Repræsentationens rum

eller begrebsligt rum er rummet som vi møder og skaber det via viden og ideologi, ikke mindst via sprog. Louis Jensens anden tekst erfarer stedet med udgangspunkt i rummets repræsentationer. Repræsentationens rum eller det levede rum er et rum skabt af kulturelt og historisk overlejrede billeder og forestillinger. Det er fantasiens og erindringens rum som i den tredje tekst.

Der er tre ting der er værd at hæfte sig ved hos Lefebvre i forhold til den fænomenologiske stedteori som går forud for ham, og som han kritiserer. For det første skifter han fokuset i stedteorien fra det gode sted til ethvert sted. For det andet opfatter han ethvert konkret rum, det jeg vil kalde sted, som sammensat af flere slags rum som til og med er under stadig forvandling i kraft af menneskers handlinger. Der findes intet rent sted, selvhvilende, homogent og tidløst, og stedet står i stadig udveksling med verden omkring sig. Derfor kan man heller ikke sige at Louis Jensens tekster fordeler sig rent imellem de tre rum; men man kan sige at et bestemt rum dominerer i en bestemt tekst. For det tredje tænker Lefebvre i trekanter. Med Louis Jensens anden tekst kan man sige at han adskiller fotografiet fra teksten, og forstår billedet (repræsentationens rum) som en erfaringsform midt imellem kroppen (rumlig praksis) og sproget (repræsenteret rum). Han unddrager sig dualismen mellem lokalitetens realitet og det symbolske niveau som fornemmelsen af stedet implicerer, ved at udskille noget tredje som man med Mitchell kan være fristet til at kalde imaginært. Edward S. Soja argumenterer i sin bog *Thirdspace* – helt på linje med Lefebvre, Mitchell og Foucault for hvem heterotopen er et tredje sted – for at det er nødvendigt med en tredje term, en der kan sætte modsætninger i bevægelse. Cresswells definition af stedet fx hælder imod en modsætning imellem det fysiske sted og så den betydning vi giver til det. Bag den lurer en uformidlet modsætning mellem en materiel og en åndelig verden, mellem krop og sjæl. Den mangler noget tredje som kan forklare forbindelsen mellem de to.

Det er et metodisk argument. Der findes også et historisk. I en samtale i bogen *Place* gør billedkunstneren og den ene af bogens to redaktører Tacita Dean sig følgende overvejelser om forholdet mellem sted, landskab og rum: ”Jeg tror det er opkomsten af det lineære perspektiv, hvor kunstnere for første gang faktisk kan afbilde *rum*, at sted er skabt. Fordi du skaber en stald, eller du skaber et hus og så bliver forholdet mellem de to, mellem baggrunden og forgrunden, åbenbar ... så begynder du at se en smule af landskabet, og det bliver genkendeligt som et sted, snarere end som blot og bart rum. Du mister guldbaggrundene, og du begynder at skabe hvad vi definerer som steder, en kirke eller hvad som helst. Og så, i løbet af to hundrede år cirka, bliver forestillingen om sted mere og mere genkendelig” (Dean og Millar 2005: 185-86). Landskabsmaleriet ændres af en ny teknik der kan repræsentere rummet som en tredimensional udtrækning, og via

denne teknik gøres stedet synligt som særligt fortættede dele af et landskab. Ikke alle deltagere i samtalen er enige. Kunsthistorikeren Simon Schama, forfatteren til bogen *Landscape and Memory*, fastholder en modsætning mellem et kontrollerende, abstrakt rum og et konkret sted hvor mennesker lever. Schama tænker dualistisk, Dean dialektisk ligesom Lefebvre.

Deans bemærkning er omtrentlig og meget generel. Alligevel anfægter hun den grundlæggende antagelse hos Casey, ikke mindst i hans stedsfilosofihistorie *Fate of Place*, at vi i den moderne epoke har glemt stedet til fordel for abstrakte tid og rum. Tværtimod skulle det moderne perspektiv altså ifølge Dean havde skabt vores forestilling om stedet. Caseys standpunkt er velargumenteret inden for en filosofihistorisk ramme, men han overser ikke bare kunsthistorien, men også litteraturhistorien. I ”Cervantes’ miskrediterede arv” fra essaysamlingen *Om romankunsten* foreslår Milan Kundera at når Edmund Husserl kan hævde at det moderne har bevæget sig bort fra livsverdenen, og Heidegger tilsvarende kan tale om værensglemsel, så er det fordi de har glemt romanen. Romanen, den moderne genre par excellence, har aldrig bestilt anden end at udforske livsverdenen og væren. Kundera er på linje med Mikhail Bahktin som i sin romanhistoriske artikel om kronotopen ser den moderne roman som en erobring af virkelighed, en stadig konkretisering og sammenvævning af tid, rum og eksistens, og han er på linje med Erich Auerbach som i *Mimesis* fortæller en tilsvarende litteraturhistorie. Stedets kunst- og litteraturhistorie indeholder et væsentligt korrektiv til dets filosofihistorie, et stedets idéhistorie må inkludere.

Hinsides fænomenologien

Bevægelsen igennem og ud over Louis Jensens tekster var også en bevægelse fra fænomenologien til en kritik af den. Jeg har lagt vægt på Casey fordi han i sine bøger og artikler har leveret den mest komplette og progressive fænomenologiske stedteori inklusive en kritisk videreføring af Bachelard og Heidegger. Det afgørende nye hos Casey består i at han indfører kroppen og med den bevægelsen og med bevægelsen frigørelsen af stedet fra de forestillinger om homogenitet, historisk forankring og hjemsted som er karakteristisk for Bachelard og Heidegger, men også for en anden væsentlig stedsteoretiker som Yi-Fu Tuan. Louis Jensens første tekst er kongenial med Caseys teori, og læsningens indsigt i tekstens stedserfaring skylder Casey meget. Men vejen gennem Jensens små tekster har også blotlagt to områder som let overses af et fænomenologisk perspektiv: et sociologisk og et repræsentationsorienteret. Som jeg nævnte i indledningen viser disse to områder sig aktuelt i henholdsvis det antydede globaliseringsperspektiv og i et kartografisk

perspektiv. Til kritikken af Casey og fænomenologien for at marginalisere historie og repræsentation lagde sig to andre indvendinger. Casey tænker stedet som en ubrudt bevægelse fra erfaring til erkendelse, og han sted og rum er for ham modsætninger. Set fra et globalt perspektiv spærrer det for en mere diskontinuert steds erfaring fordi blikket på stedet fra rummet er blevet uomgængeligt. Stedet er altid allerede set udefra. Endelig har jeg sat spørgsmålstegn ved forestillingen om at stedet skulle være glemt i det moderne. Den moderne kunst- og litteraturhistorie fra renæssancen og frem kan læses som én lang opdagelse af stedet, én lang rumlig vending.

Noter

- ¹ Denne stedteoretiske vifte kan man finde udfoldet i min bog *Stedsans*, især i kapitlet ”Heideggers hytte”, og man kan finde en redegørelse for den i Anne-Marie Mais og min indledning til antologien *Sted*.

Litteratur

- Auerbach, Erich (1946): *Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländische Literatur*, Tübingen und Basel: A. Francke Verlag.
- Bachelard, Gaston (1958): *La poétique de l'espace*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Bachtin, Michail (1997 [1991]): ”Kronotopen. Tiden och rummet i romanen. Essäer i historisk poetik”, *Det dialogiska ordet*, Gråbo: Bokförlaget Anthropos.
- Blanchot, Maurice [1964]: ”La Conquista dello Spazio” http://atopia.tk/index.php/it/opus10/La_ConquistadelloSpazio.html
- Casey, Edward S. (1993): *Getting Back into Place: Toward a Renewed Understanding of the Place-World*, Bloomington: Indiana University Press.
- Casey, Edward S. (2009 [1996]): ”Hvordan man kommer fra rummet til stedet på ganske kort tid”, i Mai, Anne-Marie og Ringgaard, Dan (red.): *Sted*, Århus: Aarhus Universitetsforlag (“How to Get from Space to Place in a Fairly Short Stretch of Time: Phenomenological Prolegomena”, i Feld, Stephen og Basso, Keith H. (red.): *Senses of Place*, Santa Fe: School of American Research Press.
- Casey, Edward S. (1998): *The Fate of Place. A Philosophical History*, Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Casey, Edward S. (2001): ”Body, Self, and Landscape. A Geophilosophical Inquiry into the Place-World”, i Adams, Paul C., Hoelscher, Steven og Till, Karen E. (red.): *Textures of Place: Exploring Humanist Geographies*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Certeau, Michel de (2009 [1980]): ”Vandringer i byen”, i Mai, Anne-Marie og Ringgaard, Dan (red.): *Sted*, Århus. Aarhus Universitetsforlag (*L'invention du quotidien*. Paris: Inédit).

- Cresswell, Tim (2004): *Place: A short Introduction*, Malden, MA: Blackwell.
- Dean, Tacita og Millar, Jeremy (2005): *Place*, New York: Thames & Hudson.
- Foucault, Michel (1998 [1984]): "Andre rum" i *Slagmark* nr. 27 ("Des espaces autres", *Architecture, Mouvement, Continuité* nr. 5, octobre).
- Heidegger, Martin (1954): *Vorträge und Aufsätze*, Phullingen: Neske.
- Jensen, Louis (1994): *Det øverste af en længsel*, København: Gyldendal.
- Kundera, Milan (2001 [1986]): *Romankunsten*, København: Gyldendal (*L'art du roman*).
- Lefebvre, Henri (1974): *La production de l'espace*, Paris: Editions Anthropos.
- Larsen, Svend Erik (2009): "Jeg sidder i toget". Rumlighed i forandring", i dette tidsskrift.
- Lyotard, Jean-Francois (1989 [1988]): "Scapeland", *The Lyotard Reader*. Oxford/Cambridge Mass.: Blackwell (*Revue des Sciences Humaines* nr. 209).
- Mai, Anne-Marie og Ringgaard, Dan (2009): "Indledning", i Mai, Anne-Marie og Ringgaard, Dan (red.). *Sted*. Århus. Aarhus Universitetsforlag.
- Malpas, J. E. (1999): *Place and Experience. A Philosophical Topography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Malpas, J. E. (2006): *Heidegger's Topology, Being, Place, World*. Cambridge Mass/London: The MIT Press.
- Massey, Doreen (2009 [1997]): "En global fornemmelse for stedet", i Mai, Anne-Marie og Ringgaard, Dan (red.): *Sted*, Århus: Aarhus Universitetsforlag ("A Global Sense of Place", Barnes, Trevor og Gregory, Derek (red.). *Reading Human Geography. The Poetics and Politics of Inquiry*. London/New York/Sydney/Auckland: Arnold).
- Mitchell, W. J (2002): *Landscape and Power*, Chicago/London: Chicago University Press (2. udg.)
- Nordberg-Schulz, Christian (1995): *Stedskunst*. Oslo: Gyldendal Nordisk Forlag
- Ringgaard, Dan (2009): *Stedssans*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2009
- Ritter, Joacim (1984): "Landskab. Om det æstetiske funktion i det moderne samfund", Jørgen Dehs (red.): *Æstetiske teorier*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Ruskin, John (2005 [1855]): *Arkitekturens syv lamper*, København: Gyldendals Bogklubber (*The Seven Lamps of Architecture*).
- Sallis, John (2006): *Topographies*, Bloomington: Indiana University Press.
- Schama, Simon (1995): *Landscape and Memory*, New York: Alfred A. Knopf.
- Soja, Edward W. (1996): *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Oxford/Cambridge Mass.: Blackwell.
- Tilly, Christopher (1996): *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*, Oxford: Berg.
- Tuan, Yi-Fu (1977): *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis/London: University of Minnesota Press.

